

ԿՈՐԻԻՆ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Ա.

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԻՐ ՆՊԱՏԱԿԸ, ԱՐԺԱՆԻՔԸ, ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ջարմանալի չէ որ վերջերս վերստին կ'արժարժուի՝ տաք հակառակութեան հուրեղողութենով՝ իսրեհնացիի անձին, ինքնութեան, աղքատ ժամանակին, եւ իր ամենէն նշանաւոր գործին՝ Պատմութեան՝ ինչ արժէք ունենալուն բազմակիւն ճիշտ հարցը:

Դարու մը կը մօտենայ ժամանակը յորմէ հետէ երեւցան քննասէրներ որոնք մերժելով անհարցափորձ ծնրագրել անպայման հիացում վայելող հին կուռքին, սկսան խորունկ քննութեան ենթարկել զայն, եւ բնական է որ ասի՝ ամպարշտական ձեռնարկի մը պէս՝ գայթակղութիւն եւ զայրոյթ պատճառեց եւ կը պատճառէ անցեալ եւ դեռ մնացող ջերմեռանգներուն: Բնական է նաեւ որ անոնք որ յետ քննութեան տեսան կուռքին անարժան ըլլալը երկիւղած պաշտամունքին որ նուիրում էր իրեն դարերէ ի վեր, նոյնքան զայրոյթ գգային այսքան մոլորանքի առիթ եղած ըլլալուն, եւ չխորանէին նախատական ծանր մակդիրներով որակել վաղեմի մեծաջան պատմագիրը:

Բայց հարցը ո՛չ զայրոյթով, ո՛չ լուսանքով կրնայ իր վճռական լուծումը ստանալ: Հանգարտ, համբերատար ոգիով, անկանխակալ մանրախոյզ քննութեամբ միայն կրնայ գլուխ ելլել այդ անհրաժեշտ գործը, եւ այս ուղղութեամբ շատ բան կատարուած է ստոյգ գիտնականներէ, եւ վերջնական կնիքը այս աշխատութեան

վրայ դրուիլը չի կրնար ուշանալ: Սակայն այժմէն կրնանք ըսել որ խաբեբայ, խարդաւանող, կեղծարար եւլն, բառեր միայն նետել բազմապատակ ծերունիին երեսին, ոչ միայն ամուլ ու ապերախտ գործ է, այլ եւ անգիտական, որովհետեւ իր մտացածին յերկրանքի, փոխ առածին խեղաթիւրման, կեղծիքի կիրարկութեան համար լայն բաժին մը պէտք է հանել իր ժամանակի ոգիին, ցանկացող՝ բարի կտրծուած նպատակի մը համար բարեպաշտական կեղծիքի գիմել, հստատրական արուեստի հին պատկանելի նախատիպերու հետեւողութեամբ ճառ, նամակ, գրուած յերկրել, պատմութեան ընթացքին մէջ մէկ հերոսի մը, մէկ երեւելի տոհմի մը գործքերը, արժանիքը բարձրացնել՝ ուրիշ հերոսի մը, ուրիշ տոհմի մը գործքը, արժանիքը նուազեցնելով կամ նաեմի մէջ պահելով, ազգային արժանապատուութեան վնասարեւր գէպքերը մեղմացնել, չքմեղել, վաղնջական ժամանակներու մէջ իբր թէ ապրած թագաւորներու շինծու անուններ հնարել (շատ ազգերու պատմութեան առաջին գլուխներուն մէջ հնագոյն հարստութեանց արքայացուցակը ետ ետ մղելով տանիլ մինչեւ ատուածները հանել սովորութիւն էր), ռամկական բառախաղային ստուգաբանութեամբ մեկնել անձերու եւ տեղի անուններ, ինչպէս Արծրունի—արծիւ ունի, Գնուհի—գլինի ունի, Սմառիա—Սասիա (Սասիք) լեռ, Անգեղոտուն գաւառ, նախարարու-

թիւն) ժաճադէմ, անգեղեայ, անպիտան երեսով հերոսէ մը (1), — այս ամէնը բնաւ սեղհական չեն խորենացիին, այլ արդիւնքն են իր ժամանակիի ոգիին:

Արդար ըլլալու համար հարկ է խոստովանիլ որ խորենացի իր այս արտահայտութիւնները քով ունի բարձր արժանիք, երեւելի՝ եղական իսկ՝ բարեմասնութիւններ, որոնք իրենն են, մինչդեռ թերութիւնները, արտահայտութիւնները՝ ժամանակինն են.

1.— Առաջինն ըլլալով կը յղանայ ծրագիրը՝ ի սկզբանց լիակատար Հայ ցեղին պատմութիւնն ի լոյս ընծայելուն.

(Հայկէ՛ն, թէ անկէ առաջ երկրին մէջ եղալներէն, զոր հին զրոյցները կը պատմէին թէ կային — Բ. Ը.):

2.— Իր պատմութեան հիւսուածքին մէջ, իր ժամանակին համար նորօրինակ և անսովոր կերպով, մեծ տեղ մը տալը (որ մերօրեայ պատմագիրներու յատուկ է) աւանդութիւններու — ըլլալ ժողովրդին քով, ըլլալ նախարարական տոհմերու մէջ պաշտօնաւոր — աւանդալէպերու, առասպելներու, ռամկաղբոյցներու (folklore), թուողներու կամ ասողներու երգերու, «երգ բանից»ներու (Բ. Ը.), միշտ ջանագիր՝ քննութենէ և ընտրողութենէ անցընելու զանոնք, որով այդպիսի կանուխ թուականի մը շրջաբերող հին անգիր զրոյցներու ամենաճոխ գանձարան մը կը ներկայացնէ:

3.— Իր ոճին զարմանալի ճկունութիւնը, աշխոյժը, երանգաւէտ պէսպիսութիւնը, միշտ կորովի, սեղմ, սղաբան, հակիրճ, բոլորովին տարբեր արեւելեան ոճի ճապաղութենէն, գանդաղութենէն եւ շատաբանութենէն, իր արտայայտութեան պերճաւ-

թիւնը, բարձրութիւնը, եւ յաճախ նրբութիւնը՝ մշակուած մտքի բացայայտիչ, որ այնքան կը զանազանի լոկ ու մերկ ժա. մանակագրի տափակ կամ հէքեաթի ռամկական ոճէն:

4.— Իր բանաստեղծի անվիճելի ձիրքը, վառ եւ աշխոյժ երեւակայութիւնը որ կը փայլի մանաւանդ Պատմութեան մէջ իր բաղմաթիւ նկարագրութիւններուն (երկրի, տեսարանի, կռուածակասներու ևն.) առթիւ, որոնք այնքան կենդանութիւն կը կրեն որ ընթերցողին կը թուի յայտ յանդիման տեսնել նկարագրուածը, իր մանրամասնութեամբ եւ շարժումով: Նկարագրութեան այս կտորները արժանի են ծաղկաքաղներու մէջ մտնելու իբր ընտիր նմոյշներ նկարագրական ոճի:

5.— Իր գերազանց հետաքրքրութիւնը մտաւոր, որ զինքը հետամուտ ըրած է բազմաթիւ եւ բազմատեսակ գրքեր աչքէ անցընել որոնք կրնային հետուէն կամ մօտէն ամենափոքր շիւղ մը իսկ բերել իր Պատմութեան նիւթին:

6.— Իր բազմախուռն գրական արգասիքները, նշանաւոր ոչ միայն թուով այլ և տեսակով. զանազանութիւնը, որ կը պարուհակէ մէկ կողմէ «Վարք Աղեքսանդրի», միւս կողմէ Աշխարհագրութիւն (իւր ժամանակի եկեղեցականի մը համար վայելուչ սրարութեամբ գիրք մը չէր՝ այն չափազանց աշխարհիկ Սուտ - կալ խթնէնսի «Վարք Աղեքսանդրի»ն՝ թարգմանելու): Միայն այս հանգամանքով արդէն եղական գիրք մը կը գրաւէ Հայ մասենագիրներուն մէջ: Հաստատ սէտք է ընդունինք թէ լոկ ճշմարտութիւն է իր ըսածը թէ «Այր եմ ծերացեալ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց» որոնց ամէնքը իր անունը բացայայտ չեն կրեր, բայց որոնց իրեն վերագրումը լեզուաքննութիւնը հաւանական կ'ընէ, ինչպէս փիլոսոփի ճասերը, Գրիգոր Նիւսացիի եւ Աստուածաբանի ինչ ինչ ճառերը, Պղատոնի «Օրինաց»ը, «Վարք Աղեքսանդրի»ն, եւ իրմէ պարզուած կամ համառօտուած երկեր — Փոքր Կորին, Սոկրատի

(1) Մեր օրով իսկ չունեցա՞նք Հիւսիսարեւելեան նահանգի նմանօրինակ փորձեր, եւ քննասերն Գարագաւեան ասեմ ասեմ տեղի չէ՞ տուած նոյն փորձութեան, օրինակ՝ երբ Մետոյ անունը արաբերէն «եհրեմ» արմատէն ելած «մեհրու» (փառաւոր) բառով կ'առաջարկէ ստուգաբանի: Եւրդ դար եւ արաբերէն լեզուով մակդիր Հայու !:

եկեղ. Պատմագրութիւն, եւ երբ աւելցնենք սկզբնագիրները, Պատմութիւնը, Աշխարհագրութիւնը, Վարդապետի, Հոփոսիմեանց վրայ ճառը, Պիտոյից Գիրքը (որ աներկբայ ազգակցութիւն ունի «Վարք Աղեքսանդրի»ին և Փիլոնի ճառերուն հետ, և ստոյնք ալ իր Պատմութեանը հետ), եւ հաւանօրէն «Սոփերք Հայկականքի մէջ հրատարակուած Վարք Սրբոյն Վարդապետաց Սահակայ եւ Մեսրոբայ», կ'ունենանք գրական մեծ գործունէութիւն մը որ ամբողջ կեանք մը կ'ընայ լեցնել: Եւ դեռ վստահ չենք թէ մեր թուումովը սպառած եղանք իր արտագրութեանց ցանկը, և կը միտինք Հայկազեան Բառարանի Հրատարակիչներուն հետ աւարել որ չենք իմացած թէ «ո՞ր այն իցեն թարգմանութիւնք նորա ի ծերութեան (կամ մինչեւ ի ծերութիւն) առ ի նմանէ նշանակեալք»:

7.— Իր Պատմութեան մէջ գտնուիլը զարմանալիօրէն ուղիղ թէպէտ սղօտ արձագանդներու մեր վաղնջական ստոյգ անցեալէն որ իրեն մատչելի չէր կ'ընար ըլլալ բուն աղբիւրէն՝ բեւեռագիրներէ (անլուծելի իր ատենին). ինչպէս Հայկազանց եւ «Արամապնեայ» թագաւորներու հին փառաւոր շրջանը, համագոր մեր այսօր բեւեռագիրներու վերածնունդէն ճանչցած Հատեան եւ Խալտեան թագաւորներու շրջանին, Հայ - Ասորեստանեան բռնուն մենամարտը՝ գերիշխանութեան համար որ իր գիտցածէն աւելի երկար տեւեց եւ աւելի փառաւոր գրուագներ ունեցաւ մեր ցեղին համար, Տորքի (Tarqu) զրոյցը (ատուածութիւն մը առասպելական ահարկու հերոսի փոխուած), Հայկ եւ Հայաստան անուններուն միջև կապը, թէև ոչ իր հասկըցած կերպով եւն:

8.— Ձերմ ուսումնասիրութեան հետ ջերմագոյն հայրենասիրութիւնը որ կը սադրէ իրեն մէկէ աւելի անգամ աւաղելու և եսկերելու թէ Յունաց թագաւորները ոչ միայն աշխարհակալութեան, այլ իմաստութեան ալ ջանք ունեցան իրենց ազգին աւանդելու պատմութիւնը իրենց իրաց,

մինչդեռ մեր առաջին հախնիք անիմաստասէր բարուց տէր էին, յայտնի էր մեր թագաւորներուն «առ ի յիմաստն աղամարութիւն»ը (տիմարութիւն?), անփութութիւնը, անսիրելութիւնը իմաստութեան և երգարանաց Բանաւորաց (ուրիշ անգ՝ երգ բանից Բ.Ը.), որուն համար սրանեղած ծերունին չի խնայեր կշտամբանքի ուժովին բառերը, «ուստի չ'արժեք մեզի, կ'ըսէ, ա'լ անբան մարդոց, թուլամիտներու, վայրենիներու խօսքը ընել»։ Իր սրտին բռնուն փափաքը՝ ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերու նման յիշատակարաններ, պատմութիւն ունենալու՝ անհունապէս դժուարացած կը գտնէ իր հախնիքներու այս իմաստից անսիրելութեանէն, եւ կը գոչէ «Միթէ մատեան մերձ կայցէ՞ ինձ, կամ գայրութիւնք հայրենեաց որովք (նման եբրայեցւոյ պատմագիրներուն) ի վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ կամ ի քէն եւ յայլոց սխեալ անգր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն», այսինքն՝ գէթ 'հախարարական ազգագրութիւնը ճշգրիտ ու անթերի մէջտեղ բերեմ, եւ մեր երկրին մէջ եղած գրոց յիշատակի արժանի քաջութեան գործքերը մատենագրեմ:

Բայց այս յատկութիւններէն զատ եւ վեր կայ ուրիշ մեծ յատկութիւն մը որ պատմագիրէ մը կը պահանջուի եւ զոր ինքը պահանջէ իրեն տրուիլը ամենապինդ յամառութեամբ, բայց զոր գժբախտաբար ստիպուած ենք մերժել իրեն, այն է «հաւաստաբան», «արգարախօս», «ճշմարտասէր», «ուղղամիտ» ըլլալը իր պատմութեան մէջ: Եւ այս մերժումին համար լաղմութիւ ծանրակշիռ պատճառներ ունինք: Համեմատելով իր գրածները իր խոստովանած եւ չխոստովանած աղբիւրներուն հետ, յաճախ կը տեսնենք թէ խեղաթիւրած, կերպարանափոխ բրած, ինքիւրմէ աւելցուցած է (եւսէբիոս, Յովսէփոս, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Փարպեցի): Եւ Արտաշէս Ա. ի վերադրած մեծագործութիւնները (կը լեցնէ Ովկիանոսը լաղմութեամբ նաւաց եւ կ'ուզէ բո-

լոր Արեւմուտքը ծառայեցնել, ոչ ոք կ'ընդգլխմանայ իրեն հղորակելու, խորենացի համադրած է թէ մեր Արտաշէսն էր որ կիրարկեց զերի բռնեց, իշխեց թէքէի և Բաբելոնի եւ համբաւն իսկ կը հիացնէր Հելլէնները, նաեւ Տիգրան Ա.ի վրայ պատմածները (թէ Յոյները ոչ սակաւ ժամանակ իրեն ներքեւ նուաճելով կը հնազանդեցնէր են.) պարզապէս մեր գրացի Պարսիկներուն եւ Պարթեւներուն նման գործքերը եւ ահանց փոռքը կորցել, մերացնել է: Եւ խորենացի խոստովանած էր թէ Հայքս ածու փոքր ենք եւ յաճախ ուրիշի լուծին տակ եղած: Եւ սակայն հին աշխարհի ամենէն մեծ եւ արի ազգը նուաճած, հնազանդեցուցած ըլլալը կը հաւատէ այս փոքր ածու եւ յաճախ լծի տակ եղած ազգին:

Միւս կողմէ՝ իր պանծացեալ ճշմարտասիրութեան գէժ կ'ելլեն այն քամահրանքը, եպերանքը, լուտանքը զոր կը թափէ մեր երեք թագաւորներու գլխուն, Մեծն Տիգրանի որդւոյն Արաւազգի, Տրդատի որդւոյն Խոսրովի եւ Արշակ Բ.ի որդւոյն Պապի, որովհետեւ երեքն ալ թշնամիներու հետ իրենց մարտնչութեան մէջ անյաջող եղան, Հայաստան պարտութիւն կրեց, եւ խորենացիի հայրենասիրութիւնը չէր հանդուրժեր որ Հայաստան պարտուի, ընկճուի, առանց պատճառը վերադրելու թագաւորին անփոյթ, անարի, թող, գրօտասէր, հաճոյամով ըլլալուն, և այսպիսի ածականներով (եւ աւելին եւս՝ պղերգ եւ որովայնամոլ) կ'որակէ մեր Արտաւազգը՝ զարգացեալ՝ հելլէնադէտ, հեղինակ յունարէն ողբերգութեանց եւ ճառերու, ըստ Պլուտարքոսի անսուտ վկայութեան, «քաջարանցն, աշխարհաշէն» խոսրովը որուն մահը մեծ աշխարհաքով լուցաւ ամբողջ Հայաստան (Բիւզանդ) «քաջութեան եւ բարի յիշատակաց արժանի գործքերու անփոյթ, ինքզինքը հաւորսութեան տուած անպիտան թագաւոր մը կը ներկայացնէ որովհետեւ յանդգնութիւնն ունեցեր է Քուշաններուն և Պարսկաց գէժ երեք մեծ, արիւնահեղ պատերազմներու և

ներքին խռովութեանց, անհարթութեանց մէջ փոքր զազարի մը ատեն շունչ առնելով մայրիներու անտառ մը անկել տալու եւ որմափակ ընելով մէջը երէններ ժողովել տալու. իսկ Պապը, այդ ձեռներէց, քաջ, խրոխտ, սրտոտ երիտասարդ թագաւորը զոր Վաղէս կայսեր հրամանով իր զօրավարը Հայ հոգի վրայ՝ Տէրէնտ՝ բարեկամական ճաշի հրաւիրելով՝ սեղանին վրայ՝ դաւով՝ անոր ետին կեցող Հռոմայեցի զօրակաւին ձեռքով գլխուն մահացու հարուած մը իջեցնելով սպաննել տուաւ, այնպէս որ քթէն բերնէն վազած արիւնը իր խմելու վրայ եղած ուրախութեան բաժակին մէջ հոսեցաւ, պարզապէս վատ, ստրկահոգի, գետնամած աղբասաւոր մը կ'ընէ, որ կ'աղաչէ որ չմեռցուի, այլ արքային գէժը հանուի, եւ քաջն՝ Տէրէնտ՝ գլխով կը շնորհէ աղաչանք, եւ երկաթեղէն(1) կապանքով (Արտաւազգ թագաւոր գոնէ իր թագաւոր՝ ոսկեղէն կապանքով գերի տարուեցաւ Ալեքսանդրի) կ'երթայ Մեծն Թէոդոսի (սխալ է, Վաղէսն է Պապի ժամանակակից) եւ իր անդգամութեան համեմատ՝ սակրով կը մեռցուի: Դժուար է ներել ծերունի պատմադրին որ այս անարժան նուաստացումը կը յերկրէ՝ հակառակ սոյոգ պատմութեան (Բիւզանդ եւ Ամմիանոս) քաջ Հայ թագաւորի մը, ամթիւն կարմիր տալով արժանապատուութեան տէր Հայը:

Յետոյ պիտի տեսնենք Կարինէն քաղաքներուն մէջ մտցուցած բողոմարի խեղաթիւրումները եւ ալլափոխումները:

Այս ամէնը ինչպէ՞ս հաշտեցնել խորենացիի հայրենասիրութեան եւ մանուսնոգ ճշմարտասիրութեան հետ:

Առեղծուածին լուծումը սա կ'ընայ ըլլալ միայն, մեր կարծիքով:

Հակառակ իր յեղիւսած հաւատստմ.

(1) Ամմիանոս սուգապատմ պատմագիրը յաւկապէս կը յիշէ մեր Արեւի Բ. թագաւորին Անյուս բերդը տարուիլը «ոսկեղէն կապանոք», իբր պատեան իր թագաւորի հանգամանքին:

ներուն, իր Պատմութիւնը գրելու ատեն իրօք իր մեծագոյն հոգը, նպատակը չէ եղած ստոյգը, ճշմարիտը, հաւատարման ականգել. ծրագիր մը ունէր ամէն գնով յաջողցնելու, այն է նուաճուած, լքուած, լուծի ներքեւ ինկած, ընկճուած, հարկերու տակ ճնշուած Հայ ազգը ոգեւորել, խրախուսել, սրտապնդել, գիտակից ընել իր անցեալին մեծութեան, եւ այսպէս հնարաւոր ընել, յառաջ բերել վերականգնում (օրուան ամենէն առաջաւոր, զօրեղ, ձեռքահաս նախարարական տոհմին Բագրատունեաց՝ ձեռքով): Եւ փառաւորելով գովաբանելով հանդերձ Հայաստանի համար մեծ յաջողութիւն եւ փայլ ստացող թագաւորները, պէտք էր ձաղկել, անուանարկել այն թագաւորները որոնց օրով Հայաստան ձախողած, պարտուած, յետաշխմած էր, իբր զգուշութիւն եւ խրատ ապագայ իշխողներու Հայաստանի: Այս հայեացքով՝ ճշգրիտ պատմութեան աւելի, կազմարկչ, ոգեւորիչ, յորդորական, խրատական պէտք է նկատուի Խորենացիի Պատմութիւնը, հանգամանք մը զոր անտարակոյտ ունի՝ եւ աւելի շեշտուած՝ Քսենոփոնի կիւրախրատը (Cyropédie), որ նաեւ, Խորենացիի Պատմութեան պէս, կար ժամանակ մը որ իր ըզր մանրամասնութեանց մէջ զուտ պատմական կը կարծուէր:

Անգղիական գրականութիւնը զարմանալի զուգակշիռ մը կ'ընծայէ Խորենացիի լիակատար պատմագրի յաւակնութեան եւ ձեռնարկին, այն է համբաւաւոր ձէֆրի Մոնմութհայի (1) (Geoffrey of Monmouth) որ ԺԲ. դարուն կ'ապրէր, եւ յօրինեց «Պատմութիւն Բրիտանիոյ» զոր հնագոյն ժամանակներէն իր օրերը կը հասցնէր. ան Բրուտոսէն կը հանէր Բրիտանիոյ անունը (բառախաղ ստուգաբանութեամբ), ան յանգրգնութիւնն ունեցաւ ինքզինքը հաւա-

տաբան պատմագիր ներկայացնելու, բայց իր գործը ստոյգ պատմութեան աւելի առասպելներու, զրոյցներու, վէպերու հիւսուած մըն է, մասամբ կելտական աղբիւրէ, մասամբ իր աշխոյժ երեւակայութեանը ծնունդ. — յերիւրանքը «բնաւ լուրջ նըպատ մը չէ վաւերական պատմութեան» — իր ժամանակագրութիւնը անճիշտ եւ չհաւատալի է», շատ բան քաղեց բրիտանական շրջաբերող աւանդութիւններէն, ամէն ինչ որ կրնար փոխ առաւ Բիտ (Bede) եւ Նէննիոս պատմագիրներէ: Ճիշտ ինչպէս Ուիլլեմ Մամզըէրիցի հետամուտ է Բիտ եւ Էդմըր պատմագիրներուն միջեւ միջոցը լեցնել, այսպէս ալ ձէֆրի կը յաւակնի խուղարկելու եւ ուրուագծելու ա'լ աւելի մութ ժամանակամիջոց մը, — Բրիտոսի մարմնացումէն առաջ Բրիտանիա բնակող թագաւորներու ժամանակը, (մեր Խորենացիին եւս. բայց ասի կը գլխէ կ'անցնի միւսը, միտելով աւելի վաղնշական ժամանակներ, սկսելով հոյն իսկ Բաբելոնի աշտարակէն): Կ'ըսէ թէ երբ Օքսֆօրտ կը գտնուէր՝ ձեռքն անցաւ վաւերագիր մը (document) որ ասոնց ամէնուն գործքերը կը պատմէր յաջորդաբար՝ Բրիտոններուն առաջին թագաւորէն սկսելով: Այս վաւերագիրը իբր թէ բրիտանական լեզուով գրուած ամենահին գիրք մըն էր: Բայց ուրիշ եւ ոչ մէկ մօտակայ ժամանակագրող մը ճանչցած տեսած է այդ խորհրդաւոր գիրքը. եւ հետագայ անվերջ խուղարկութիւններ ապարդիւն մնացած են դոյն գտնելու (Խորենացիին ճիշտ նոյնպէս ունի իր անյայտ խորհրդաւոր աղբիւրը՝ Սասրի Մար Աբաո կառնիայի Նինուէի գիւտնէն հանած բերած յիշատակարանը): Իրաւացիօրէն քըննադատը գիտել կուտայ թէ ձէֆրի երկբայական նախապատուութիւնը կը վայելէ անգղիական մատենագիրներու մէջ իբր ամենամեծ պղտորողը պատմութեան ջուրերուն (ինչպէս մեր Խորենացիին Հայոց պատմութեան): Իր աշխատութեան աւելի պատիւ եւ յարգ վայելել տալու համար, կը ձօնէ դոյն ազնուագգի անձնաւորու-

(1) Տես այս անուան հանդէպ գրուածները Dictionary of National Biography եւ Cambridge History of Literature մեծակիւ հեղինակաւոր գրքերուն մէջ:

թեանց, ինչ որ աւելի կը զօրացնէ մակաբերութիւնը թէ կը ճշնի նմանցնել վաւերական ժամանակագրողի կերպերը եւ անոր հովերը առնել՝ իր ընթերցողները պատրելու կանխորոշ գիտումով (ինչպէս խորենացին՝ Բագրատունի տապեար), եւ յաջողեցաւ իսկ իբր ստոյգ հաւատարմութիւն ճանչցնելու իր գործը որ այդ համբաւը վայելեց վեց դար, մինչեւ 18րդ դար:

Հաւատացողներուն մէջ էին յայտնի, երեւելի մարքեր, գրողէտ թէ պատմաբան, ինչպէս Տրալարն, Փոփ, Շէյքսպիր եւ նոյն իսկ Միլտոն: Միայն 19րդ դարու մէջ զօրացած քննական ուժին յայտ բերաւ գործին ոչինչ պատմական արժէք ունենալը, եւ լոկ ճանչցաւ իբր թանգարան մը բանաստեղծական գրուագներու, վէպերու, առասպելներու, մեծ յարգ ունեցող՝ գրագէտներու եւ բանաստեղծներու մօտ, որոնք այդ մտօք գործածեցին զայն (Արթիւր թագաւոր, Արքան Լիբր Շէյքսպիրի, եւն.): Մեր խորենացին ալ ունի նոյնաիսի հատուածներ, Հայկ, Արա—Շամիրամ, Անուշաւան, եւն.: Ինչպէս կը տեսնուի, նմանութեան մէկէ աւելի կէտեր կան էրգ գարու խորենացիին եւ Ժ.Բ.Բ. գարու ձէֆիրին մէջ, բայց էական տարբերութիւն մը կը դառնէ երկուքը: ձէֆրի իր անունովը, կեանքովը՝ իր ժամանակակիցներուն ամէնուն ծանօթ, յայտնի էր: Շատեր՝ զինքը տեսած, խօսակցած են: Ծանօթ է Օքսֆորդ իր կեանքը, նաեւ եպիսկոպոսութիւն ընդունիլը Սէնթ-Ասաֆի՝ իր կեանքին վերջերը: Իր ձեռագիրը 1137ին տեսնող, աչքէ անցնող վկայ կայ, իսկ 1145ին ամէնուն մատչելի էր, ժամանակին ուսումնական լեզուով լատիներէնով գրուած: որ յետոյ անգլիերէնի թարգմանուեցաւ:

ձէֆրի երբեք ծածկած չէ ոչ իր անունը, եւ ոչ ալ ճիգ թափած իր ապրած ժամանակը իրականէն կանխադոյն կարծեցնելու: Խորենացիին կնիքը (եւ մեղաւորութիւնը) ծագում կ'առնէ այս կրկնակ կեղծիքէն: Իր ժամանակակիցներէն կամ մօտաւոր յաջորդներէն ոչ ոք ճանչցած է խորենացի անունով մէկը (Խորէն = Խորեան անունով գլուղէ, աւանէ կամ գաւառէ

մը): Ճանչցուած է լոկ Մովսէս մը (Ղ. Փարպեցիի թղթէն) Փիլիսոփոս մականունանալ, որ լուսաւորող, տգիտութիւն հաւածող գրքեր գրած է, անչափ՝ անհանգիստ աշխատող եւ բազմալատասակ, բայց ասի արդէն վախճանած էր 495ին երբ Ղ. Փարպեցի իր թուղթը գրեց (Մովսէսի տուած «երանելի» մակդիրը բաւական ապացոյց է) ու Ղազար անոր գրած «գրքեան»ին մէջ չի յիշեր բնաւ իրականաւոր Հայոց պատմութեան պէս մեծաշիւղ գործ մը, ոչ հոս եւ ոչ ալ իր պատմութեան մէջ երբ իրեն նախորդ պատմիչները ըստ կարգի պատշաճ գնահատումով կը յիշէ, առաջին՝ Ագաթանգեղոս, եւ երկրորդ Բիւզանդը, եւ երկրորդին գրած գրքին ձգած տեղէն անմիջապէս ինքն է (կ'ըսէ) որ կը ձեռնարկէ յառաջ տանիլ եւ այն թուականէն յետոյ Հայաստանի մէջ եղածները գրել:

Թող որ այս Մովսէսին տուած ախտոսը (Փիլիսոփոս) ուրիշ իմաստ չունէր այն ատեն, եթէ ոչ հետադարձ արուեստի մէջ վարժ, հմուտ, ճարտասան, բանահիւս, ամէն ինչ բացի պատմագրէ, մինչ այս վերջին ախտոսն է որ կուտայ թէ՛ Ագաթանգեղոսի եւ թէ՛ Բիւզանդի: Ղազարի գրուածական յիշատակութեան (փիլիսոփայ Մովսէսի մասին) ակնյայտ կերեւի թէ մեծանուն, մեծարժէք մատենագիր մըն էր այս Ե. գարու Մովսէսը եւ այդ անունին վայելած պատկառանքն ու յարգը շատ թանկագին կ'ընէին զայն հետագայ գարու մէջ ապրող եւ հեղինակաւոր հանգիստնալ ուզող մատենագրի մը որ իր վրայ առնէ զայն եւ այդ ազգեցիկ անունին շնորհիւ վարկ հաւատարմութեան ոտանայ իր գործին: Նպատակը բարի էր (պատմագիրը այդպէս խորհեցաւ) և միջոցները կ'արգարացնէր:

Նոյնպէս բարի նպատակով կեղծիք չէր Գրիգոր Լուսաւորչի անունով հրատարակ հանելը Ագաթանգեղոսի մէջ՝ ընդարձակ «վարդապետութիւնը» («Առն Աստուծոյ՝ Գրիգորի» մակագրուած), ինչպէս նաեւ Յաճախապատումը:

Մանչեսթր

ԳԱՌՆԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ